

**Р.К. Раҳимов, и.ф.н., доц.,
Андижон машинасозлик институти**

САВДО-ТИЖОРАТ ФАОЛИЯТИНИ ИЛМИЙ АСОСДА ТАШКИЛ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ ЖАДИДЛАРНИНГ ҚАРАШЛАРИ ВА ЁНДАШУВЛАРИ

В данной статье отражены взгляды и мнения о торговле и коммерции, сущность и правила торговли, особенности коммерческого дела по А.Фитрату, наблюдения М.Бехбудди о причинах банкротства и неконкурентоспособности в коммерческом деле, разработанные Ф.Ходжаевым мероприятия по стимулированию торговли и экспорта, а также идеи других джадидов об организации торгово-коммерческой деятельности на научной основе.

In this article was brought the opinion about ideas the scientific organization commercial activity of other jadids, the ideas about trade, the special feature of trade and commercial works of A.Fitrat, the breaking on the field of commerce of M.Behbudy, the discussion about the reasons of uncompetition, the measures of stimulation the export-trade made by F.Hojyev.

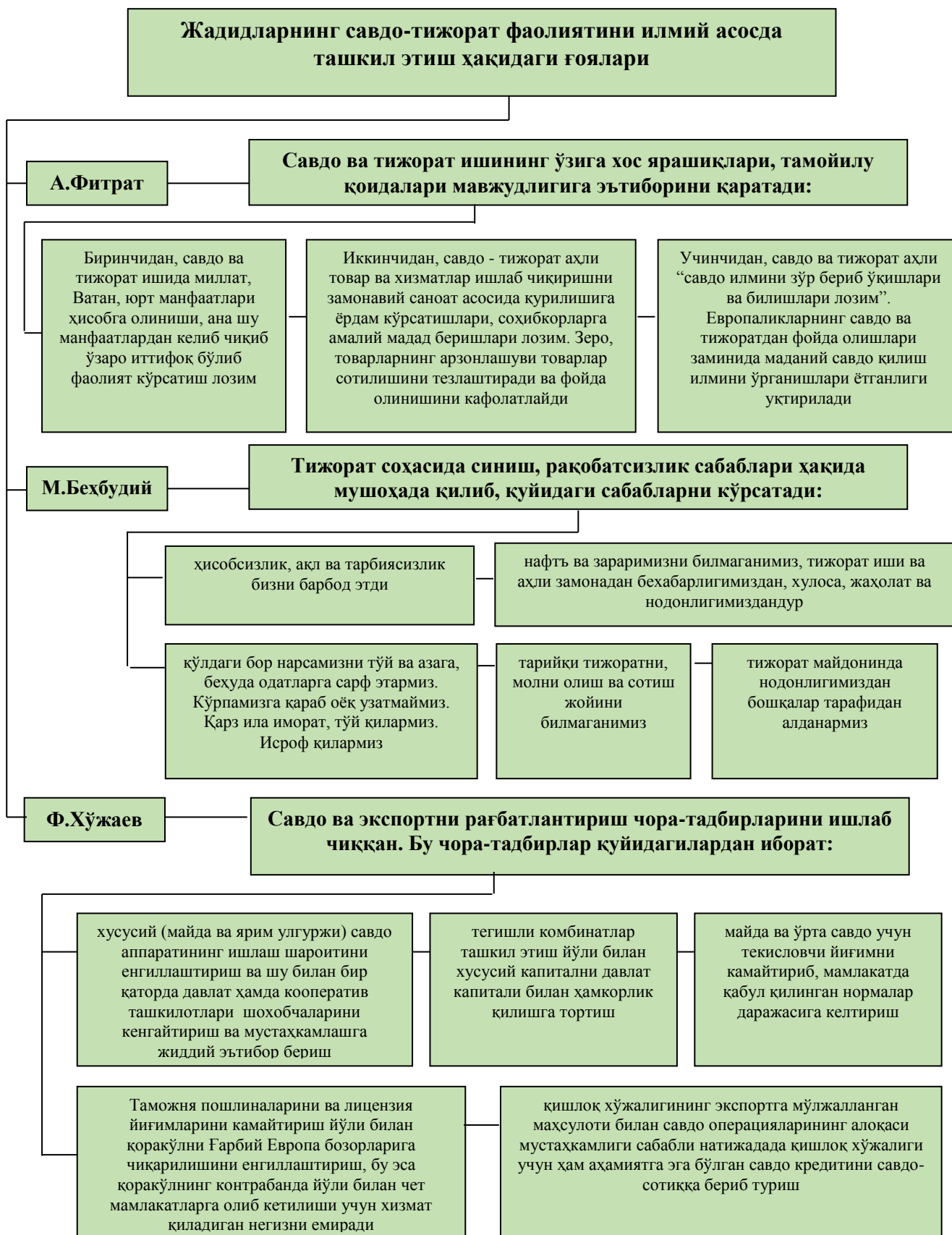
Калитли сўзлар: *Савдо, тижорат, бозор, иқтисодиёт, капитал, ишонч, бозор иқтисодиёти, лицензия, экспорт, савдо кредити, исроф, саноат, савдо-сотик.*

Иқтисодиётда савдо-тижорат катта ўрин тутди. У ишлаб чиқариш билан истеъмолни бир-бирига боғлайди. Савдо қанча мукамал йўлга қўйилган бўлса, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар исроф бўлмай, жамият томонидан сифатли ҳолда истеъмол қилинади, моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг айланиши ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръатлари тезлашади, самарадорлиги ошади. Бу халқнинг моддий фаровонлиги ошишининг муҳим манбаидир. Бозор иқтисодиёти тизимининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда савдо-сотик ва тижорат ишлари ниҳоятда ривож топиб, унинг мукамал шакллари пайдо бўлади.

Аслини олганда бу икки тушунча савдо ва тижорат яқин маъноларни англатади. Савдо - товар муомаласининг бир тури, меҳнат маҳсулотлари ва хизматларни айрибошлаш шакли[1]. “Тижорат” тор маънода савдо-сотик билан шуғулланишни билдиради. У жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, рўзгорни тебратиш, тирикчилик ўтказиш ва одамларнинг турли товарларга бўлган эҳтиёжини қондириш воситаси сифатида ислом таълимотида ҳам муҳим ўрин олган. Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) “Ризқнинг ўндан бир қисми чорвада бўлса, унинг тўққизтаси савдодадир”[2] деб, у билан шуғулланишга буюрганлар.

XIX аср охири XX аср бошларида тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва маърифий вазият тақозоси билан майдонга келган жадидлар ҳам Туркистон иқтисодиётини ривожлантиришни асосий омилларидан бири бўлган савдо-тижорат фаолиятини яхши тушунар эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу соҳани

ривожлантиришга қаратилган фикр, мулоҳазаларини илгари суришган (1-расмга қаранг).

1-расм. Жадидларнинг савдо-тижорат фаолиятини илмий асосда ташкил этиш ҳақидаги ғоялари

Манба: Муаллиф томонидан тузилган.

Жадид маърифатпарварлари янги бозор иқтисодиёти муносабат-ларининг ижобий томонларини тушунтириш, уларни тарғиб қилиш, Туркистон иқтисодиётини илғор иқтисодий муносабатларга ўтишини ёқлаб илмий, бадиий, публицистик асарлар ёздилар, аҳоли ўртасида ўз илғор ғояларини ёйдилар.

Албатта, бозор муносабатларининг энг оддий ва оммабоп тушунчалари савдо ва тижорат билан боғлиқдир. Чунки, оддий одамлар учун азалдан, тарихан давом этиб келаётган бозор ишларини кенгайтириш, савдо ва тижорат орқали даромад топиш, юртни обод ва турмушни фаровон қилиш бироз қулайроқ эди. Бу ҳақиқатни бизнинг республикамиз мисолида ҳам XX асрнинг 90-йиллари давомида кузатилди.

Абдурауф Фитрат Туркистонда миллий иқтисодиётни кўтаришни зарурий асосларидан бири савдо ва тижоратни ривожлантириш эканлигига алоҳида урғу беради. У савдо ва тижорат орқали фаолият юритиш, ундан даромад топиб тирикчилик ўтказиш мусулмонлар учун ҳалол амаллардан эканлиги муқаддас “Қуръони Карим”да, муборак “Ҳадис”ларда уқтирилганини таъкидлайди “... ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган. Бироқ шуни ҳам билишимиз лозимки, ислом бизни тижоратдан ман этмаган-у, бироқ бахиллик, исрофгарчилик ва таъмагирликдан қаттиқ тортган. Шундай экан, ҳар ким худонинг ва унинг расули мутеъи экан, пулдорлик ва тижорат ишига интилиши лозим...” [3].

XIX аср охири XX аср бошларида халқимизнинг маънавий қашшоқлиги ва ислом таълимотини яхши билмаган муллалар тижоратчиларни “дунё одами” деб кўп дакки берардилар ва уларга бошқача муносабатда бўлганлари сабабли ҳам юртимизда тижорат соҳаси суст ривожланар эди.

Биз савдогарни олиб сотардан олиб, чайқовчига солиб, уларни синф сифатида тугатиб, бутун-бутун савдогарлар сулоласини йўқ қилиб юрган бир пайтда бошқа мамлакатларда замонавий савдогар ролини бажарадиган бутун бошли тармоқлар, савдо хизмати (инфраструктураси), мураккаб молия-кредит тартиботи қарор топди. А.Фитрат фикрини давом эттирар экан “... агар давлатманд киши ростлик ва саховатдан узоқ бўлмаса, у ҳам ақлан, ҳам шаръан мадҳу санога сазовордир”. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳадиси шарифларида ҳам савдогарнинг нариги дунёдаги ўрни даражаси ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган эди: “Ростгўй, ишончли савдогарлар пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидлар билан бирга бўлурлар”. Бу ҳадиси шарифдан шу фикрлар маълум бўладики, ростгўй, ишончли савдогарлар бу дунёда ҳам охиратда ҳам мадҳу санога сазовор бўлар эканлар. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз тижоратга, соҳибкорликка ёлғон-яшиқ, ўғирлик ва ғирромликни аралаштирмаганлар. Ҳақиқий тижорат ва соҳибкорлик имтиёзсиз, барча бир хил имкониятга эга бўлган шароитда амалга ошиши кераклигини улар яхши билишган. Агар кимки бу фаолиятга қалбаки йўллар орқали эришса, у ишончли йўқотади. Бу катта йўқотишдир. Машҳур рус кимёгари ва файласуфи Д.Менделеев: “Капитал - бу олтин эмас, балки, ишончдир. Агар ишончга эришилса, капиталнинг ўзи келади” деб ёзган эди. “Ишонч доллардан

қимматроқ туради”, - деб айтган эди замонамизнинг улуғ иқтисодий ислохотчиларидан бири-американлик Маршалл[4].

А. Фитрат тижоратнинг ўзига хос маданиятлари борлиги ва уларга амал қилиш кераклиги тўғрисида уқтиради. “... тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Дунё халқларидан биронтасининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда тижорат жуда эътибор беришга арзийди”[5]. Шу ўринда адиб туркистонлик тижоратчи ва савдогарларни синиш ва зарар кўриш сабабларини ҳам мисоллар билан тушунтиради: Жумладан, “Менимча, сизларнинг бугунги тижоратларингиз бизнинг пайғамбаримиз амр қилган тарзда эмас, балки доимий равишда фойда келтирмайдиган ўзгача тижоратдир. Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги оврупалиларнинг тижоратидир, чунки улар бундан манфаат кўриш учун фойдаланадилар. Бироқ савдогарларингизнинг аксарияти бугунгача фақатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтмиш минг тери олади? Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради. Нега? Чунки кўнгли саёҳат тилабди. Бу ишларни тижорат демайдилар. Уларнинг ана шу ўйунларини тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм, албатта, маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир”[6]. XIX аср охири XX аср бошларида туркистонлик маҳаллий савдогарлар асосан пахта савдоси билан шуғулланганлар. Бироқ, улар савдо-сотик илмини яхши билмаганликлари сабабли ҳам пахта савдосидан зарар кўрганлар. Айни вақтда хорижий савдогарлар савдо илмини, савдо – сотик қонун-қоидаларини яхши билганликлари сабабли пахта савдосидан катта фойда кўрганлар. А.Фитрат туркистонлик савдогарларни фалокатга ботишларини яна бошқа иллатларини ҳам пахта савдоси мисолида баён этади: “Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг сабаби фақат бугина эмас. Яна бошқа йирик бир иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзаро иттифоқ ва бирликка эга. Сизлар эса пулларингизни ҳамиша ўзаро ички зиддиятларингиз йўлида сарф этасизлар. Молни сотиб олаётган пайтда, сизнинг фикр-ўйингиз бухоролик фалон бой устидан ғалаба қилиш борасида бўлади. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синдирсангиз бас.

Шунинг учун жуда кўп ҳолларда бир-бирларингизга қасд қилиб, пахтани Масков нархидан тўрт баравар ошиқ олиб, ҳисобсиз зарар кўргансизлар. Тери сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бироқ, ажнабийлар бу йўлни тутмайдилар. Улар бозорга кириб савдо қилишдан аввал, тўпланишиб маслаҳат қилишадир. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Масковда ўн беш сўм, улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишадир. Кейин бозорга кириб, ўз аҳдларида туриб савдо қиладилар. Пахта нархи ўн сўму бир тангага тенг келиши биланоқ ҳаммалари ҳамёнларининг оғзини бекитадилар. Чорасиз қолган деҳқон яна бир танга тушиб, арзон сотади...

Шунинг учун ҳам улар (хорижий савдогарлар – муаллиф) фойда кўрадилар, сизлар – зарар”[7].

Айни вақтда ёзувчи савдо ва тижорат ишининг ўзига хос ярашиқлари, тамойилу қоидалари мавжудлигига эътиборни қаратади. Аввало савдо ва

тижорат ишида миллат, Ватан, юрт манфаатлари ҳисобга олиниши, ана шу манфаатлардан келиб чиқиб ўзаро иттифоқ бўлиб фаолият кўрсатиш лозим. Иккинчидан, савдо ва тижорат аҳли товар ва хизматлар ишлаб чиқиришни замонавий саноат асосида қурилишига ёрдам кўрсатишлари, соҳибкорларга амалий мадад беришлари лозим. Зеро, товарлар арзонлашуви товарлар сотилишини тезлаштиради ва фойда олинишини кафолатлайди. Учинчидан, савдо ва тижорат аҳли “савдо илмини зўр бериб ўқишлари ва билишлари лозим”. Оврупаликларнинг савдо ва тижоратдан фойда олишлари заминида маданий савдо қилиш илмини ўрганишлари ётганлиги ўқтирилади.

А. Фитрат ёзади: “инсоф қилинсинки, дунё юзида тижоратга бунчалик юқори даражада берган ислом дини каби дин йўқ. Аммо қандай бахтсизликдирки, букун бизнинг орамизда эътиборсиз қолган ишларнинг бири-да тижоратдир. Буни ҳам билув керакки, тижорат қилишдан мақсад фойда қилишдир, ёлғиз олиб сотиш эмас. Букун тижоратнинг яшаши, фойда беруви учун бир неча илм керак. Минг йиллик чирик одат ва қоида бўйинча тижорат қилиб фойда олув мумкин эмас...”[8].

Фитрат бутун ижодий фаолиятида ҳаммани олға интилиши ва янгиликдан доимо хабардор бўлишга, бир ерда депсиб, қотиб қолмасликка, ҳамиша изланишга даъват этади, ўсиш-ўрганишдан маҳрум бўлиш бутун ҳаётдан, тирикчиликдан маҳрум бўлиш, деб уқтиради. Биз келтирган кўчирмада Фитрат ўзбек жадиidlари оқимининг миллий буржуазия тараққиёти тўғрисидагина ғамхўрлик қилишни мақсад қилиб олган давр қарашларини акс эттиради, аммо янгиликка даъват этиш етакчи фикр экани билан ҳам эътиборни тортади. “Минг йиллик чирик одат” билан энди яшаб бўлмаслигини уқтириб, “Мана шу сабабдан бизнинг тижоратимиз кундан-кунга орқага қараб борадир, - деб давом эттиради ўз фикрини, - мен қаттиқ ишонаманки, миллатнинг ҳаёти ва мамоти бизнинг ўз савдогарларимиз кўлидадир. Тўғри бундан бир неча йил бурун бизнинг идорамиз, уламолар кўллариди эди. Лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожизлик қилдилар. Унинг учун истар-истамас бу муқаддас вазифа, яъни миллатга раҳбарлик қилиш уларнинг кўлларидан замонанинг тақозоси бўйинча бойларнинг кўлларига ўтди...” [9] Фитрат айна даврда динни ёқлаб туриб, мамлакатнинг келажаги ҳам савдо-сотикда деган ақидага алоҳида урғу беради. Зотан, жадиidlар дастлаб фақат савдо буржуазиясининг мафкурачилари сифатида майдонга чиққан ва Фитрат худди шу йўналишнинг илк тарғиботчиларидан бири эди.

Жадиidlар тижорат ва савдо ишининг муваффақияти маърифатли бўлишда эканлигига қайта-қайта эътиборни қаратганлар. “Сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз, чунки бегоналар тижорат илмидан хабардор, сиз эса беҳабарсиз. Аллоҳ таъоло бу маънини Қуръони Каримда хабар берган”. Зеро, “Билмаганлар билганларга баробар бўлмайди”[10]. Бу кўрсатманинг аҳамияти бизнинг давримизда яна ҳам кучлироқ билинаётир. Зеро, бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида кўлидан келган-келмаган кишилар оммавий тарзда савдо-тижоратга ўзини урдилар. Бироқ тижорат илмининг йўқлиги ёки етарли эмаслиги туфайли бу соҳада самарали натижаларга эришилмаётир.

А.Чўлпон ҳам аксарият юртдошларининг янгича иқтисодий муносабатлар шароитига кўникиб кетолмаётганлари, бундан ўзгалар усталик билан фойдаланаётганларини кўриб ўртанади. Бу ҳақда шундай ёзади: “Бир армани Қофқознинг қоронғу гўшалариндан келуб, истансада дўкон очуб, бой бўлуб икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмакда...” [11]. Янгича иқтисодий муносабатлар шароитида ақл ва тадбир билан иш юритиш лозимлигини яхши билган Чўлпон ватанимизнинг бойлигини, тижоратимизнинг фойдаларини четлар чўнтагига солмасдан ва бермасдан, ўз чўнтагимизда олиб юрмакимиз керакдир, дейди.

Жадидларнинг яна бир йирик вакили Абдулла Авлоний куйидаги ғояларни илгари сурган эди:

Бугунги дунёда давлатлар бошқалар бойлигини урушлар қилиб эгаллаб олиш усулидан воз кечди. “Бу кунда маданий миллатлар урушларни тижорат ва саноатга айлантирдилар ва бу сояда ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сехргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат саноатгирлик ила чолишқон Европо, Африко ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқдадур” [12]. Бу ерда муаллиф туркистонликларни тижорат илмини чуқурроқ эгаллаб бошқаларга тобеъ бўлиб қолишдан сақланишга чақирди.

Дарҳақиқат, дунёнинг илғор давлатлари ўзида саноатни ривожлантириб, бошқалар ресурслари эвазига савдони авж олдириб катта фойда олмоқдалар, ўзларига иқтисодий жиҳатдан қарам қилмоқдалар.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам бу масалага жиддий эътибор берган эди. У “охирги вақтларда туркистонликлар тижорат ишларида синиб” бораётганини ачиниб эътироф этади. “Охирги вақтларда биз - туркистонликлар тижорат, ҳатто, зироат ва дўкондорлик ишларинда на учун синармиз,... Мунинг энг биринчи сабаби илмсизлик, тўғриси ақлсизлигимиздур” [13]. “Мундан бошқа яна синмоқимизга сабаб торийқи тижоратни, молни олиш ва сотиш жойини билмаганимиз, пахта ва бошқа ғалла тўғрисида Амрико, Африко ва Оврупа бозор ва зироатларини ҳолидан, бўлган ва бўлмаганидан беҳабарлигимиздур... Энг охирги сабаб синмоқимизга шулки, тижорат майдонинда нодонлигимиздан бошқалар тарафидан алданармиз”. XX аср бошларидаги фикрлар ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаган десак, муболаға бўлмас. Дарҳақиқат, бизнинг бир қанча корхоналаримиз ҳамон жаҳон бозоридан, саноатидаги ўзгаришлардан беҳабар ҳолда иш юритмоқдалар, Бехбудий айтганларидек, ҳамон “таваккал” деб иш қиладурлар. М. Бехбудий тижорат соҳасида синиш, рақобатсизлик сабаблари ҳақида мушоҳада қилиб, куйидаги сабабларни кўрсатган эди:

биринчи - “нозоалла, ҳисобсизлик, ақл ва тарбиясизлик бизни барбод этди”;

иккинчи - нафъ ва зараримизни билмаганимиз, тижорат иши ва аҳли замондан беҳабарлигимиздан, хулоса-жаҳолат ва нодонлигимиздандир;

учинчи - “қўлдаги бор нарсаларимизни тўй ва азага беҳуда одатларга сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй қилармиз. Исроф қилармиз”.

тўртинчи - “мундан бошқа яна синмоғимизга сабаб торийқи тижоратни”, дунёдаги бозор аҳволини, қаердан мол олиб, қаерда сотиш мумкинлигини, ахборот олишни билмаганимиз” [14].

Мамлакатимизда савдо-сотик соҳаларини янада ривожлантириш ғояларини илгари сурган Ф.Хўжаев савдо-сотик ишига таъсир ўтказаётган анчагина камчиликлар ҳам мавжуд эканлигини таъкидлайди:

1) савдо бўлимлари шохобчалари уч баравардан зиёдроқ кўпайтирилди, лекин шундай бўлса ҳам улар билан боғланиш шу вақтгача етарли равишда йўлга қўйилмаган;

2) савдо аппарати ишида баъзан сусткашлик, журъатсизлик ишларини бажаришда уюшқоқликнинг етарли эмаслиги кўриниб турибди[15]. Биз малакали, тажрибали ходимларни жалб этиш йўли билан, шунингдек, корхоналаримиз ишига алоҳида диққат ва эътибор бериб, кузатиб туриш йўли билан бу камчиликларни йўқотишимиз зарур, деб уқтиради Ф.Хўжаев. Унинг фикрларидан республикада давлат савдоси ва кооперация жуда кам ривожланганлигини, Бухоро давлат савдо бирлашмасининг савдо бўлимлари республиканинг фақат 12 жойида борлигини, кооператив ташкилотлари ва уларнинг бўлимлари тахминан 15 та эканлиги, шу рақамларни бир неча ўн минг кишидан иборат бўлган хусусий савдогарлар билан таққослаб қарасак, хом ашё чиқарувчилар билан фабрика- завод саноати ўртасида маҳсулот айирбошлаш ишида хусусий савдогарларнинг аҳамияти нақадар катта эканини кўраемиз.

Ф.Хўжаев Бухоро Халқ Республикасининг иқтисодий аҳволини батафсил ўрганиб чиқади, Бухоро мамлакатининг иқтисодий даромади ва бойлиги Биринчи жаҳон уруши ва инқилобгача асосан тижоратдан келганлигини таъкидлайди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Ф.Хўжаевнинг айтишича, Бухоро Ўрта Осиёдаги савдо-сотикнинг маркази бўлган. Бухоро бир томондан Афғонистон, Эрон, Туркия, Хитой билан, иккинчи томондан Туркистон ўлкаси ва Хива хонлиги билан, учинчи томондан Россия ва у орқали Ғарбий Европа давлатлари билан савдо-сотик қилган.

Ф.Хўжаев Бухоронинг савдосини ва бинобарин, экспортини рағбатлантириш чора-тадбирларини ҳам ишлаб чиққан эди. Бу чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат:

– хусусий (майда ва ярим улгуржи) савдо аппаратининг ишлаш шароитини энгиллаштириш ва шу билан бир қаторда давлат ҳамда кооператив ташкилотлари шаҳобчаларини кенгайтириш ва мустаҳкамлашга жиддий эътибор бериш;

– тегишли комбинатлар ташкил этиш йўли билан хусусий капитални давлат капитали билан ҳамкорлик қилишга тортиш;

– майда ва ўрта савдо учун текисловчи йиғимни камайтириб, мамлакатда қабул қилинган нормалар даражасига келтириш;

– таможня пошлиналарини ва лицензия йиғимларини камайтириш йўли билан қоракўлни Ғарбий Европа бозорларига чиқарилишини энгиллаштириш, бу эса қоракўлнинг контрабанда йўли билан чет мамлакатларга олиб кетилиши учун хизмат қиладиган негизни емиради;

– қишлоқ хўжалигининг экспортга мўлжалланган маҳсулоти билан савдо операцияларининг алоқаси мустақамлиги сабабли оқибат натижада қишлоқ хўжалиги учун ҳам аҳамиятга эга бўлган савдо кредитини савдо-сотикқа бериб туриш.

Ф.Хўжаев томонидан ишлаб чиқилган бу чора-тадбирлар ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти шароитида ривожланаётган мамлакатимиз савдо-сотик ишларини такомиллаштириш учун ҳам хизмат қилади. Жаҳидлар савдо ходимларининг илмли, маданиятли бўлишига, уларнинг маънавий оламини бойитиш зарурлигига катта эътибор бердилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тўхлиев Н., Ўлмасов А. Ишбилармонлар луғати. - Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1993. -Б.75.
2. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. - Т.: Камалак, 1991-Б.77.
3. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-Жилд.- Т.: Маънавият, 2000. – Б. 163-164.
4. Тўхлиев Н. Осиё ва бозор. - Т.: Фан, 1992.-Б.33
5. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-Жилд. Т.: Маънавият, 2000. -Б.164.
6. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-Жилд. -Т.: Маънавият, 2000.-Б.165.
7. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-Жилд. - Т.: Маънавият, 2000. -Б.166-167
8. Фитрат А. Раҳбари нажот. 1915 й. -Б.187.
9. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. - Т.: Маънавият, 2000.-Б.167.
10. Чўлпон А. Асарлар. II жилд. -Т.: 1994.-Б.274.
11. Авлоний А. Танланган асарлар. -Т.: 1998.-Б.56.
12. Беҳбудий М. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 1999. -Б.163.
13. Беҳбудий М. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 1999. -Б.166 – 168.
14. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1-Том. - Т.: Фан, 1976.-Б.274-275.
15. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1-Том. Т., 1976 й.-Б.381.